

Заслуга Велике школе у пионирској деценији (1863–1873) за културно-научни и друштвени напредак Србије

Сто четрдесет година од оснивања Велике школе у Београду

Доситејева Велика школа, основана у Београду 1808. године, претходница је свих великошколских установа у Србији. За непуних пет година њеног постојања, кроз њу је прошло више десетина ђака, доцнијих министара, саветника, судија... Полазници те школе били су и Вук Караџић и Сима Милутиновић Сарајлија. Друга по реду виша школа у Србији био је Лицеј у Крагујевцу, отворен 1838. године у Крагујевачкој гимназији, у „негдашњем војеном шпитаљу на Лепеници”. Лицеј је у почетку имао само први разред. У јесен 1839. отворен је и други, а већ 1841. године имао је два одељења: философијско и правословно. Те године Лицеј је из Крагујевца пресељен у Београд, с обзиром на то да Крагујевац више није био престоница Србије.

После проглашења Александра Карађорђевића за кнеза Србије, у Лицеју је „за студије права” отворен и други разред, а 1850. године и трећи. Тиме је унеколико Лицеј добио физиономију високе школе. А прави свој лик стекао је „устројенијем Лицеја” 1853. године:

„АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ, књаз србскиј,
са согласијем совјета, определили смо и опредељујемо
УСТРОЈЕНИЈЕ КЊАЖЕСКО-СРБСКОГ ЛИЦЕЈА

§ 1. Садашње устројеније Лицеја преображава се из призренија на садашње стање наука уобште, на различите посебне способности учећи’ се, и на потребу Правителства у способним чиновницима за све гране земаљског правленија...”

У § 6. ове прве главе стоји да „Совјет Лицејски може после шестогодишњег опита учинити представљеније, да се у устројенију овом она правила измене, која би се показала недостаточна”.

Савременим речником речено, главни задатак Лицеја је био да „спрема Држави образоване и стручне чиновнике”, али такође и да „спрема и добре раднике за научне и књижевне послове; да распростире по народу светлост и просвету”.

Године 1863. кнез Михаило Обреновић обзнанио је закон о прера-
стању београдског Лицеја у Велику школу или Академију:

„МИХАИЛО М. ОБРЕНОВИЋ III
По милости Божјој и вољи народа
КЊАЗ СРБСКИ,

Проглашавамо и објављујемо свима и свакоме, да је државни
совет решио, и да смо Ми одобрили и одобравамо ЗАКОН о устрој-
ству Велике школе (Академије)”.

Према првом члану Закона: „Велика школа научно је заведеније за
вишу и стручну израженост”, а по другом члану: „Велика школа стоји
под вр’овним старањем министра просвете и црквени дела, а непосредно
њом управља ректор и Академијски савет...”

Велика школа имала је три факултета: филозофски, правни и тех-
нички. На филозофском факултету студије су трајале три, а на правном и
техничком четири године. Око назива „школа” вођене су бурне расправе.
Већина професора предлагала је да се Велика школа назове Универзитет.
Међутим, Ђуро Даничић, један од најугледнијих наставника, био је од-
лучно против тога назива. Захтевао је да се забележи у записнику да је од
три гласа која су била против тога назива, један био његов! Занимљиво је
да је Стојан Вељковић, професор римског и кривичног, односно „кри-
миналног” права, како се тада говорило, предлагао да се Велика школа
назове „Мајор-Мишин универзитет”, с обзиром на то да је мајор, односно
Капетан-Миша Анастасијевић (1803–1885) те године (1863) поклонили своје
здање београдским школским и културним установама. Као што је позна-
то, реч је о велелепној палати подигнутој на средокраћи између Кале-
мегдана и некадашње Стамбол-капије (налазила се код данашњег Народ-
ног музеја и Народног позоришта) на Великој пијаци (данашњем Сту-
дентском тргу). Та раскошна палата наговестила је израстање Београда у
модерну европску варош. Пројектовао ју је Чех Јан Неволе (1812–1903) у
неоромантичном стилу.

Палата није наменски грађена за задужбину. Сматра се да је била
намењена као мираз Капетан-Мишиној кћерки за коју се очекивало да ће
бити кнегиња...

Започета 1859, зграда је приведена крају 1863. године, када је њен
власник одлучио да је дарује српском народу за смештај просветних
установа. Из Капетан-Мишиног завештајног писма тадашњем министру
просвете Кости Цукићу (1826–1879), види се да је и Цукић као ресорни
министар (уједно је био и министар финансија, иначе хајделбершки сту-
дент и познати економист, аутор капиталног дела: *Државна економија I*–

III, 1851–1862, једно време и сам професор Велике школе) заслужан што је задужбина намењена просветним институцијама. Капетан-Мишино писмо, објављено 12. фебруара 1863. године у Новинама србским (писано старим правописом) гласи:

„Господине,

Моја је свагдашња жеља и намера била, да од имања, које сам по милости божјој стекао, одвојим и уступим једну част на општенародну ползу и потребу мога премилог отечества. Указавши и досад према даним ми приликама моју љубав и услужност за благодателне и општеполезне цели, ја сам нарочито намишљао мојим тестаментом оставити један спомен мога родољубија. Но ви сте ми и устмено, а после тога и писмено разложили велику оскудицу и потребу, коју отечество наше осећа у зданијама за сходно смештање учебни и просветни заведенија, као што су: лицеј, народна библиотека, народни музеј, по времену народни универзитет итд.

Ја сам дакле према овој потреби нашао се побуђен, да ускорим време, када ће отечество моћи од мојих родољубивих намера ползовати се, и по томе решио сам се да јошт сад поклоним за просветне потребе отечества моју велику новосазидану кућу на овдашњој Великој пијаци подигнутој, и у тој цели готов сам престројити и довршити исто здање онако, како ће најбоље и потпуно одговорити потреби ови учебни заведенија.

Ја вас молим дакле Господине, да о овом мом закључењу известите Његову Светлост Књаза Владаоца, и ако будем срећан да се исто уважи, ја ћу одма дати налог мом пуномоћнику Илији Пржићу, да да извршити на истом зданију сва потребна преустројења, и кад здање буде готово и довршено да потпуно својој важној цели одговори, ја ћу вам онда кључеве истог, и формални судом потврђени акт уступљења предати, и исто моје добро у притјажање правителства за вековечно његово употребљење на поменуте општеполезне цели пренети.

Примите, Господине, овом приликом уверење мога истинитог поштовања.

12. фебруара 1863. год. у Београду
Миша Анастасијевић с.р.”

Ко је, заправо, био Миша Анастасијевић и откуда му толико богатство, од којег је добар део дао у добротворне сврхе?

Наш добротвор рођен је 1803. године у Поречу на Дунаву (данашњем Доњем Милановцу). Већ у трећој години остао је сироче без оба родитеља и само захваљујући племенитој маћехи похађао је школу у немирним

устаничким данима. Чак је као дванаестогодишњи дечак вршио учитељску службу у родном месту. Рано схвативши да би у том занимању „за сто година стекао деведесет гроша”, напушта учитељевање и ступа у службу код неких трговаца. Није бирао послове: кувао је и продавао сапун, трговао дрвима и ћумуром... Био је и подрумар, цариник, трговац стоком, па трговац јеленским роговима! Управо му је та трговина роговима донела толику добит да је од ње саградио лепу нову кућу и „у њу усадио Јеленски рог у знак захвалности”, како бележи Милан Милићевић у свом *Поменуку*. Као вешт трговац Капетан-Миша је предузимао све нове и нове послове, а како пара иде на пару, стално је увећавао своју имовину. За разлику од америчких пионира који су се обогатили откривањем рудника злата, Капетан-Миша је умешном трговином, а захваљујући и ортаклуку с кнезом Милошем Обреновићем, с њим из румунских рудника претварао у суво злато! Као закупац румунских и неких мађарских солана створио је своју флотилу од седамдесет четири лађе на Дунаву, са бројним стовариштима соли у многим подунавским и посавским варошима, све до Црног мора. (Титулу дунавског капетана доделио му је кнез Милош).

Поред необичног трговачког ума, М. Милићевић у *Поменуку* истиче и пословичну радишност Капетан-Мишину: „Могао је, кажу, провести неколико недеља а да не трене ноћу (само би дању по који час одспавао), све бавећи се својим трговачким смишљањем и рачунима... Кад је био на вршку својега богатства... имао је које у готовини, које у добрима, милион и по дуката или 18 милиона динара”. (С обзиром на то да је за изградњу здања на Великој пијаци платио сто хиљада дуката, види се колико је огромно богатство поседовао.) На његовим имањима и лађама радило је и до хиљаду душа „које су све од мајора Мише зарађивале свој хлеб”, каже Милићевић, који га је лично знао. Али кад је о богатству реч, уз ову Милићевићеву помало идеализовану тврдњу навео бих и оно што је Стерија казао у *Роману без романа* 1832. године: „Онај ко се обогатио, зној је много људи у свој сандук исцедио!”.

Битна је, међутим, чињеница да је Капетан-Миша, без обзира на то како је дошао до огромног богатства, материјално помагао разне просветне и културне институције. Тако је Народном позоришту даровао хиљаду дуката; у Румунији је издржавао две школе, једну за мушку, другу за женску децу.

Капетан-Миша имао је у Румунији (Влашкој) многа имања и добар део живота је тамо провео, да би се од четрдесетих година настанио у Београду. Када је 1846. године основао Србско читалиште у Београду, Капетан-Миша је био његов први председник и (по сведочењу М. Милићевића) „читаоницу Читалишта помагао је сваке године сумом од триста цванцига до краја свога живота”. Случај је хтео да га је управо у Букурешту затекла смрт 27. јануара 1885. године. Сахрањен је на једном приват-

ном имању у једном селу у близини Букурешта, где се и данас налазе његови посмртни остаци. Професор Павле Поповић покушао је да издејствује као ректор Београдског универзитета (1924–1927) да се Капетан-Мишини посмртни остаци пренесу у праву отаџбину, а то исто су покушали и професори – чувени научник, математичар и природни филозоф Михаило Петровић Алас и географ Јеленко Михаиловић, боравећи на неком научном скупу у Букурешту 1937. године, али се отаџество оглушило на те иницијативе до дана данашњег.

Можда би се морални дуг заслужном дародавцу у извесном виду надокнадио ако би Београдски универзитет основао годишњи наградни темат с именом Капетан-Мише Анастасијевића, за студенте Београдског универзитета (на пример из економских наука), а не застаревају ни иницијативе о преносу његових посмртних остатака у отаџбину...

Капетан-Мишино здање, у којем се и данас налази Ректорат Београдског универзитета одавно је постало својеврсни симбол Универзитета. Оно је било општа кућа културе и просвете у ширем значењу и зрачењу. Наиме, заједно са Великом школом; под кровом тога здања били су једно време и Народна библиотека, Народни музеј, као и Српско учено друштво, претходник САНУ, што значи најзначајније просветне, културне и научне институције!

У дворишту тога здања (у коме је у наше дане деловало Позориште „Двориште” које је освежило и обогатило позоришни живот у Београду) одржана је 1867. године друга скупштина Уједињене омладине српске. УОС је била окупила у својим редовима такорећи све напредне снаге оновременог српског друштва и постала симбол буђења нације. Бити омладинац значило је стајати на напредним политичким и друштвеним позицијама онога доба, а не само по годинама припадати младој генерацији. Тежила је „одгајању свести о заједничкој славној прошлости, утврђивању братске заједнице и љубави општега добра, развитка човечанских врлина, осветљењу народног образа, свеколиком напретку Срба, 'све на основу истине и с помоћу науке'”. Има неке сличности између УОС и савременог омладинског покрета ОТПОР, наравно подразумевајући све условности поређења.

Приликом одржавања Скупштине УОС-а 1867. у Капетан-Мишином здању, за говорнике и чланове Омладине у дворишту су биле подигнуте трибине, а сва три спрата зграде служила су као галерије многобројној публици и разуме се, студентима Велике школе. Београдска скупштина УОС-а по концепцији и по учесницима, имала је карактер изразите југословенске и општесловенске манифестације, како с правом истиче Јован Скерлић. Додајмо да је и ректор Велике школе, како се види из једног његовог пројекта упућеног Министарству просвете 1866. године, сматрао да и Велика школа треба да постане „престоница наукама, како у свеколи-

ком Српству тако и у целом југословенству”. Али рад Скупштине се није одвијао према предвиђањима, јер је оновремена власт брзо испољила своје назадно лице. Наиме, Скупштина је за председника била изабрала Јеврема Грујића (1826–1895), некадашњег председника Дружине младежи србске и једног од првака либералне стране у Србији (који је кнежевом самовољом као председник суда био осуђен на три године затвора), да му ода признање за патриотизам и либералне погледе. То је био повод режимској штампи да оптужи Омладину да ради за Карађорђевићевце, односно, да хоће да прогласи републику! Власти су издале забрану свим државним чиновницима, а то значи и професорима Велике школе, као и студентима, да не могу учествовати у раду Скупштине нити присуствовати њеним састанцима. Тако су најважнији чланови УОС-а из Србије, који су уједно били и професори Велике школе, морали да иступе из послова Омладинске скупштине (Милан Кујунџић Абердар, Гига Гершић, Драгиша Станојевић, Стојан Новаковић, Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић, Стојан Бошковић...). Неки су били одмах отпуштени из државне службе: Милан Кујунџић (иако је за професора био изабран као оксфордски студент, између четири кандидата), Гига Гершић и Драгиша Станојевић. У литератури о Д. Станојевићу истиче се како је отпуштен са Велике школе наводно због учешћа у завери против кнеза Михаила, а архивски подаци говоре да је он отпуштен из службе већ 1867, одмах након одржавања Скупштине УОС-а у Београду. Тек наредне године догодило се убиство кнеза Михаила, због којег ће режим прогнати Станојевића и његову породицу у емиграцију.

Пре ових професора, с режимом је био дошао у сукоб професор Народне економије, иначе првак Либералне странке и оснивач УОС-а, Владимир Јовановић (1833–1922). Својим предавањима и либералним и слободоумним идејама био је стекао велику популарност код студентске омладине, али је ускоро отишао из службе на Великој школи и морао је да емигрира из Србије. Непосредан сукоб с режимом избио је на седници Друштва српске словесности. Јовановић је био предложио да се у Друштво СС изабере: В. Гледстон, Ђ. Гарибалди, А. Херцен (син), кнез Никола и његов брат војвода Мирко Петровић Његош, грчки патриоти Делигеоргис и Гривас, као и неки чланови Парламента Енглеске, као и француски публицист Сен-Марк Жирарден. Након жучне полемике с председником Друштва и уједно министром просвете Костом Цукићем, Јовановић је морао да одступи, а студенти су њему и његовим присталицама приредили праве овације. Владимир Јовановић постао је омладински идол. Друштво СС било је распуштено, да би после било обновљено под новим именом: Српско учено друштво, у које није био изабран В. Јовановић. Његова беседа коју је министар Цукић забранио била је најпре насловљена као *Србенда*, а после је објављена под насловом *Србенда и готован*.

На њу је дао критички осврт Ђуро Даничић, а поздравили су је руски славенофили.

У емиграцији у Швајцарској В. Јовановић је издавао листове „Слобода” и „Српска слобода”, оштро критикујући кнез-Михаилов режим. Ти листови, штампани на француском и српском језику, кришом су уношени у Србију и имали су велику популарност код Омладине. Предвођени Светозаром Марковићем, омладинци су 10. октобра 1865. године послали телеграм Јовановићу у знак подршке зато „што као Србин све што не беше добро и истинито износи на видело Српству и страном свету... и што заступа српске интересе”. Кажу, даље: „Семе које сте као професор и иначе посејали, није пало на камен већ на плодовиту земљу (...). Глас и слободна реч, коју ви пуштате у име правих Срба, преко свих спречавања ’готованских’, није глас у пустињи”. Додајмо да је Владимир Јовановић дао своје сину, касније знаменитом српском научнику и књижевнику, име Слободан (1869–1958), првом Србину с тим именом, док је кћерки такође дао симболично име Правда!

Са већ поменутих и другим знаменитим професорима какви су били Ђуро Даничић (1825–1882), наш најзначајнији филолог у 19. веку, Јосиф Панчић (1814–1888), знаменити ботаничар и природњак, вишеструки ректор Велике школе и касније први председник САНУ, професор филозофије и такође ректор ВШ, Константин Бранковић (1814–1865), као и са знаменитим студентима, Велика школа била је у самом средишту културних, научних и у одређеном виду политичких збивања у Србији 1863–1873.

Може ли народ да суди владаоцу?

Пре 135 година (1868) дошло је до занимљивог спора на једном часу на предавању Стојана Марковића (1833–1903), професора права, који је тада био и ректор Велике школе у Београду. Поред Административног и Трговачког права, Марковић је предавао и Правну историју и Филозофију права (главно му је дело: *Администрација Краљевине Србије с нарочитим погледом на науку о држави и државној управи*). О томе спору дознајемо из сачуваних аката о дисциплинским мерама предузетим против студената II године права, Стевана Милићевића, каснијег уредника првог социјалистичког листа у Србији „Раденик” (1871–1872), који је основао и понајвише попуњавао својим прилозима – Светозар Марковић.

Како дознајемо из сачуваних списа, спор је настао на ономе часу професора Марковића када је говорио о карактеру државне власти и суверености. На Марковићев став и тумачење да народ не може да суди владаоцу, реаговао је студент Стеван Милићевић речима да „народ може да суди владаоцу”. Због таквог става следиле су санкције.

Али пођимо редом, трагом сачуваних (нажалост мањкавих и иначе непознатих докумената у приватном поседу). О карактеру Милићевићеве интервенције не дознајемо из његовог непосредног исказа него из извештаја и интерпретације професора и ректора Марковића, непосредног учесника спора и представника школске власти, који је одмах изрекао одређену казну своје студенту. Ректор је о спору с Милићевићем обавестио и Академски савет Велике школе, који је одржао седницу 15. маја 1868. године и донео следеће решење:

„Академијски савет на седници својој од 15-ог тек. м-ц, № 118, на основу § 18 (под 1. последњег става) Закона школског, осудио је г. Стевана Милићевића, слушаоца II године права у Великој школи, на забрану учења за текућу школ. годину, с губитком права на полагање испита, зато што се неуљудно понашао и отказао послушност према академијској власти.

П. № 205 16-ог маја 1868. год.,
у Београду

Декан
К. Алковић, с.р.

Ректор Вел. школе
Стојан Марковић, с.р.”

(Текст је писан руком декана К. Алковића)

На ту пресуду, односно, на раније формулисану казну коју му је ректор одредио, Стеван Милићевић се жалио Министарству просвете и црквених дела. Поводом те жалбе начелник Министарства, познати књижевник Љубомир П. Ненадовић, упутио је ректору Велике школе следећи акт:

„Г. Ректору Велике школе.

Приложеноу жалбу Стевана Милићевића правника II године шаљем вам да ми сврх исте своје известије поднесете и прилог повратите.

№ 1288 11. маја 1868. год.
у Београду

За Министра просвете и
црквених дела, Начелник
Љ. П. Ненадовић, с.р.”

На то је уследио следећи ректоров извештај Министарству:

„П. № 199, 16. маја 1868. год. у Београду.
Господину Министру просвете и црквених дела

Стеван Милићевић слушацац II године права приликом кад сам говорио о државној власти или суверенству казао је у школи ово: 'То је старо начело'. 'Народ може да суди владоцу'. Ја сам нашао да су оваки изрази неупутни, а поред тога да не доликују односу у коме ђак стоји према професору и да се из њих не може извести то да је Милићевић чекао и могао чекати, да га обавестим, као што у жалби вели. Сматрајући овако понашање за неуљудно, држао сам за нужно да овај поступак одма на часу као таково означим, Милићевића у смислу § 18. под 1. зак. шко. са часа удалим. Кад сам по дужности сутра дан хтео Милићевића за овако понашање да каштигујем укором, он не само да није хтео да прими тај укор, него ми је казао, да сам га ја увредио тиме што сам га из школе истерао. Ја сам му на то приметио да овде не може бити речи о увреди пошто је ово учињено на основу закона и при вршењу званичне дужности и опоменуо сам га на школски закон, упитавши га да ли га је читао, на шта ми он омаловажавајућим тоном одговори, да га је одавно читао. За овако понашање ја сам га осудио на 3 дана затвора. Овом приликом приметио сам Милићевићу да је осуда ова по закону извршна и одредио сам и време када ће одпочети да издржава каштигу, што није хтео да учини. Ово ми је дало повода те сам ствар ову изнео пред Академ. савет који је у седници својој од 15. т. м. № 118. на основу § 18. последњег става под 1. Милићевића за ово неуљудно понашање и одказивање послушности према акдем. власти осудио на забрану учења за текућу школску годину с' губитком права на полагање испита, која је осуда, по § 39. устројства вел. школе и извршена.

Ово је извештај који имам част са повраћајем прилога поднети Г. Министру по предмету од 11. т. м. № 1288."

По примитку овог извештаја министар Црнобарац је преиначио, то јест смањено казну коју је Милићевићу, престрого, одредио Академијски савет, како се види из наредног министровог акта ректору Велике школе:

„Г. Ректору Велике школе

Стеван Милићевић правник, који је због упорства и несходног понашања према вама искључен из школе за ову школску годину без права на полагање испита, обратио ми се с молбом, за помиловање од те казни.

Услѣд ове молбе а по поднешеном вашем извештају од 16. тек. месеца II № 199. нашао сам се побуђен на основу § 39. устројства велике школе решити, да се ученику Милићевићу, више наведена казна ублажи тако, да место те казни издржи затвор од 20 дана. О овом решењу извештен је исти ученик.

№ 1348 25. маја, 1868. год.
у Београду

Министар просв. и
црквених дела
Д. (Димитрије) Црнобарац, с.р.

С друге стране акта написано је:

„Саопштено ми је ово решење Г. Министра данас 25-ог маја 1868. год. а затвор да почнем издржавати када ми се закаже сутра после подне.”

27/5. 1868.

Стеван Милићевић, с.р.”

Затим је додао: „Издржао је 30/V 68. год. Ђор. Павловић”.

Овај спор водио се уочи атентата на кнеза Михаила извршеног 29. маја 1868. Да је Милићевић овакав став „да народ може да суди владоцу” изнео после извршеног атентата на кнеза, казна би вероватно била много драстичнија. Можда би Милићевића довели у везу и са завереницима против кнеза, који су сурово кажњавани и прогоњени. Тада је стрељан и млађи брат Љубомира П. Ненадовића, Светозар, због везе са завереницима, што је тешко погодило Љубомира. Ускоро је напустио службу, отпутовао у Европу и писао суморна *Писма из Немачке*.

Занимљиво је да је почетком маја исте године (1868) био осуђен на затвор од Академијског савета и Стеван Поповић (1845–1917), студент права III године, такође каснији сарадник Светозаревог *Раденика*, али и истакнути педагог и министар просвете и министар финансија. По тадашњем ригорозном школском законику, у затвор се ишло и због изостанака са наставе. Из сачуване представке Стевана Поповића Академијском савету дознајемо да је он био осуђен на дан затвора због шест изостанака.

„Академијском савету

Мене је осудио Академијски савет, за шест одсустава, на један дан затвора.

Г. ректор тумачи, да се тај затвор од једног дана рачуна 24 сата или дан и ноћ.

Ја нисам задовољан том осудом, и с тога молим Академијски савет, да ми јасно каже да л' је у дану разумевао 24 сахата или не, и ако је, онда да ми опрости *ноћ*, јер ја држим да нисам по друштво опасан, да је нужде, да ме и ноћу затварају.

У Београду, 4. маја 1868.

Стеван Поповић,
III године правник"

На другој страни представке ректоровом руком је написано:

„Пошто по параграфу 8. Закона школског ученик на затвор осуђен мора издржати све време казни *узастопце* и пошто је познато, да се у један дан рачуна 24 сата, то се молба ова не може да уважи.

8. маја 1868. у Београду

Ректор Вел. школе
Стојан Марковић с.в.”

Испод тога је додато Поповићевом руком: „Видио Стеван Поповић III године правник”, а затим ректоровом руком дописано: „Казано му је да одпочне издржавање казни 10. т. м. у 8 сати изјутра”.

Нису само студенти него и професори били под строгим надзором Школског законика и лако су отпуштани из службе, нарочито због политичких уверења супротних властима.

Бројни дисциплински прописи којим су и професори, а нарочито студенти били ускраћени у својим правима, пренети су из Закона о Лицеју у Закон о Великој школи, основаној 1863. И лицејци су пружали отпор строгим „училишним законима”. Због њих су 1848. године организовали и свој први штрајк. Највећи део законских одредби односио се на владање ученика и на дисциплинске прописе. Осим казни за нередовно похађање наставе, у закону су били и следећи ставови:

„... Ако би се догодило да неко дође неспреман (на час), тај ће дочекати професора пред школским вратима, навести узрок што се није спремио, и молити да га за тај дан не прозива, како би се тиме и његова срамота предупредила и рђав пример обишао...”

Такође је било забрањено на часу „свако шапутање и тајно казивање”. Другим прописима прецизира се: „Сви без разлике питомци чибукe и луле држати и из њих пушити, исто тако и штапове или баш штилете покрај себе носити, а преко свега пиштоље или друга оружја не само употребљавати, већ ни на квартиру држати неће смети...”

Затим се наставља: „Кафане или механе посећивати или баш у њима квартир имати; вино, пиво, ракију и друга опијајућа пића у квартир доносити без разлике икаквог изговора питомцима се строго забрањује. (...)

Равним начином забрањује се на балове и друга јавна весела одлазити и играти, картати се и коцкати, и у лову и другом пољском скитању забаву тражити”.

Када је једна професорска комисија „целисходније устројила” учи-лишне законе, прекинут је шестодневни штрајк. И на Великој школи задржани су строги прописи за студенте, посебно стипендисте – „благодетанце” којима је стипендија одузимања не само због слабијег успеха него и због дисциплинских прекршаја.

Неравноправни дуел студента и министра

Док су два Стевана, Милићевић и Поповић, водили спор са ректором и Академијским саветом, студент Живко Шокорац имао је јуначки дуел са министром просвете, али по оној народној – тешко шут може да победи рогатог... Сачувано је занимљиво сведочанство како о притисцима над студентима, члановима и активностима друштва „Побратимство”, тако и о њиховом отпору конзервативним властима. Реч је о документу насловљеном:

„ИСПИТ НАД ЖИВКОМ ШОКОРЦЕМ, ПРАВНИКОМ, ЗБОГ ДОГАЂАЈА НА УЧИТЕЉСКОМ ЗБОРУ (рађено 26. јан. 1871, у присуству ректора др Ј(осифа) Панчића, декана Ј(ована) Бошковића и професора Ст. Поповић)

Г. министар просвете писмом својим од 18. јануара. 71, бр. 307, тужи г. Живка Шокорца да се непристојно владао на Учитељском збору, тим: што је седећки говорио, па кад му се то није допустило, што није пристожно, дигао се из скамије и удаљавајући се рекао: ’Томе сам се и надао од министра просвете’”.

Према томе, г. Шокорац узет на испит и упитан одговорио је:

„Ја сам почео о штедионици да говорим, а седећки зато, што су и други тако говорили, нпр. г. Милићевић, I секретар Министарства просвете, и што сам био слаб, на то ме је г. Милорад Поповић, млађи секретар Министарства, позвао да устанем кад говорим, јер је то непристојно, а међутим је и сам држао руке у чакширама. Одговорио сам му да своје мисли могу и седећки казати, даље сам му на то приметио да ми он не прописује правила, кад збор има свога председника у лику г. К(осте) Павловића, и искао сам од председника реч. ’Говорите, говорите’. Ја наставим говор. На то г. министар проговори: ’Молим, чини се да сте ви ђак; знате ли пред ким стојите? Ја сам школска власт!’ – Докле сам мислио да учитељски збор чине

све сами учитељи, а остали сви да су гости, ја сам учествовао у том збору, а кад видех да у тој самој ствари председава сам г. министар, ја сам се уверио, да ми није требало ни говорити, јер не познајем односа гостинског према г. министру. Стога сам и иступио из збора, рекавши сасвим тихо на поласку: 'Томе сам се и надао од г. министра просвете'. Ја тим нисам мислио вређати Г. Министра, и ако је оно добро, што он захтеваше – као што ја узимам да јесте – онда сам се добру надао.

Увреда би била, само онда, да је г. министар што рђаво од мене тражио.

Питао декан: Живко А. Шокорац, с.р. Јов. Бошковић, с.р. Одостоверава: Др Ј(осиф) Панчић, с.р.”

Ваља додати да су ректор, декан и професор Димитрије Нешић поводом министрове тужбе против Ж. Шокорца саслушали и Косту Павловића, председника учитељског збора на коме је Шокорац учествовао. Из тога записника се види да је председник збора К. Павловић потврдио Шокорчев исказ дословно, понекад и истим речима. Иначе, нисмо наишли на податке и о евентуално неким другим мерама против Живка Шокорца. Вероватно је предмет завршен овим саслушањем, односно *Испитом...* Додуше, с обзиром на чињеницу да се из записника Академијског савета види да је Живко Шокорац *добрио диплому Правног факултета тек деvedесетих година*, може се с правом претпоставити да је имао и других сметњи у студијама и у животу. Можда његово правдање да је „био слаб”, па је зато седео, заиста има основа и у његовом слабом здрављу. Можда је и због тога одужио са студијама. Шокорац је иначе ретко презиме, а нашли смо податак да је Аврам Шокорац, заједно са апотекарком Драгославом Кедровићем, био повереник за Крушевац за Светозарев „Глас јавности” (1874). Вероватно је реч о Живковом оцу, с обзиром на то да је Живко ставио у свом потпису средње слово А.

Додајмо и то да је Живко Шокорац објавио један свој рад у студентском часопису „Побратимство”, под насловом: *О женскињама, чиновничкој гордост и сиротињи раји*. И ту се представио као следбеник идеја Светозара Марковића.

Министар просвете који је тужио Ж. Шокорца био је Димитрије Матић (1821–1884), који се претходно „прославио” одузимањем стипендије Светозару Марковићу, након објављивања Светозаревог чланка, *Српске обмане* у новосадској „Застави”. Иначе, Матић је био и министар правде, председник Народне скупштине Србије, члан Државног савета... Био је један од најобразованијих људи у својој генерацији. Студирао је филозофију и право у Хајделбергу и Берлину, где је и докторирао.

Написао је више књига и уџбеника, и познати *Дневник*, вођен на студијама и касније. Очигледно, људи нису једнодимензионални, а ни увек једнаки поготово ако су дуже живели, у различитим временима и приликама.

Први секретар министарства којег Шокорац апострофира је познати књижевник и историчар Милан Ђ. Милићевић (1831–1908), аутор *Поменика* и бројних других књига из разних области, а млађи секретар Министарства који је „држао руке у чакширама док је говорио” је Милорад Поповић Шапчанин (1841–1895), песник и приповедач, преводилац и писац уџбеника. Као управник Народног позоришта одбио је да прикаже Нушићеве комаде *Народног посланика* и *Сумњиво лице*, иако су за *Народног посланика* позитивне рецензије написали књижевници Милован Глишић и Лаза Лазаревић.

Поменуто је да су, поред студената, и професори били изложени различитим притисцима школских и државних власти. Тако је и професор Стојан Вељковић, иначе неекспониран као опозиционар, остао без службе 1864. године јер није дао министру просвете да му цензурише светосавску беседу, коју је требало да држи на Вел. школи:

„Господин Вељковић позван да услед налога Министарства просвете од 25. јануара тек. године изјасни се, зашто се он не покорава препоруци министра од 20. тек. месеца на Ректора одпуштеној, која је гласила да преда у оригиналу и у достоверној копији своју *Беседу*, коју је овог месеца држао, одговорио је да он држи да то питање ваља да му предложи Савет академијски, који је надлежан прегледати програме и овај предмет... Ректор опомену г. Вељковића на 11. тач. Закона о чиновницима грађанског реда која гласи да се млађи чиновник мора старијем покоравати (...) и захтева наново да се г. Вељковић на постављено горње питање изјасни. Г. Вељковић одговара да он остаје при оном што је горе казао, тј. да се сазове Савет академијски”.

(Концепт списа ректора Константина Бранковића, у приватном поседу.)

Док су професори своје ставове о одређеним културним и друштвено-политичким питањима исказивали у оквиру школе на јавним предавањима, попут светосавске беседе, студенти су израђивали наградне светосавске темате. Теме је одобравао Академијски савет, предлагале су их одговарајуће катедре, односно факултети: филозофски, правни и технички. Радови су предавани и прегледани под шифром, што је омогућавало велики степен објективности у оцењивању. Међутим, студенти су своја прогресивна друштвена одређења исказивали и преко шифара којим

су предавали радове, како се види из записника седница Академијског савета. Тако су почетком 1874. године награђени темати на Филозофском факултету под шифром: „Истине нећу никада крити, све да бих знао и згажени бити” и „Залуд је зачина кад није начина”, а тема је била: *О сувременом стању логике и њеном одношају према другим наукама*.

За правни факултет тема је гласила: *О слободној управи и њеним појединим гранама, а посебице о самоуправи и њеним облицима; О њеном значају и правном односу према државној управи са нарочитим погледом на њено развиће у Инглеској и словенским земљама*.

За ову тему није награђен ниједан рад, а за рад под шифром: „Једнакост и слобода, то су лук и вода” поднесен је одвојен реферат Правног факултета, али наводно, нису поштоване пропозиције конкурса, јер је рад предан касније него што је било одређено. Нажалост, у записнику Академијског савета нису дата имена награђених аутора и оних који су учествовали на конкурс.

И студентско друштво „Побратимство” основано 1867. било је под сталним притиском школским и државних власти, и није се могло дуго одржати. Власти су га суспендовале након расправе на једној седници о Херценовом чланку: Шта је влада? Министар просвете захтевао је да сва предавања буду унапред прегледана, што студенти нису прихватили. То је изазвало и студентске немире и бојкот наставе 1871, као и удаљавање студената са Велике школе.

Ово је један исечак из историје ове значајне установе, чији су професори били многи знаменити људи наше историје.

За време излагања листа „Млада Србадија” у Београду (1871), часописа органа УОС-а, његов уредник био је Милан Кујунџић, професор Велике школе. „Млада Србадија” успела је да за кратко време окупи изузетно широк круг сарадника међу најпознатијим писцима и јавним радницима. У листу су дошли до изражаја и либерали (претежно) и социјалистички правац у политици (мада се С. Марковић убрзо дистанцирао од програма листа), као и романтични и реалистични правац у књижевности. Марковић и његови следбеници и истомишљеници, којих је понајвише било међу студентима Велике школе (Мита Ракић, Владо Љотић, први преводилац *Комунистичког манифеста*, Паја Михаиловић, Марко Пајић, Милан Радовановић, први преводилац Дарвина код Срба, Никола Пашић, Раша Милошевић, Ђура Љочић, Пера Велимировић и други) тражили су веће ангажовање УОС на социјалним и револуционарним задацима, не прихватајући компромисе и сарадњу са режимом. То је нарочито дошло до изражаја у чланку С. Марковића *Српске обмане* (1869), у којем је анализирао стање у Србији, подвргавајући критици све деформације, као и склоност либерала да умањују или негирају супротности између власти и народа, нападајући све оне који се с тим не слажу. Марко-

вић је критиковао и либералско релативизовање потреба за постојањем установа које би зајемчиле политичке и друштвене слободе:

„Политичка и грађанска слобода дакле то су неопходни услови за развитак сваког народа. Слобода је средство; мењање економских и друштвених одношаја народа, увеличавање умног и материјалног богатства народа – то је циљ народа. Кад би се циљ слободе састојала само у томе да се може напразно лармати по парламентима, пијацама и клубовима или брбљати по новинама и књигама, онда слобода не само да не би вредила оне крви што је народи пролише за њу и још до сад проливају, већ не би вредила ни ово мало мастила што сам га је пролио док сам написао овај чланак. Слобода је драгоценост свакоме који је разуме, по оним драгоценим резултатима што их она доноси”.

Марковић и његове присталице почев од 1868. године па надаље постали су и по својим идејама и по својој практичној политичкој раду прави заточници изворне социјалне мисли и праксе у Србији. Њима треба придодати и Драгишу Станојевића, једног од првих пропагатора (упоредо са Живојином Жујевићем и разуме се Светозарем) социјалистичких идеја у Србији. До раскида социјалиста са либералима дошло је из идејних и политичких разлога. Окренути прошлости, све више свдећи свој програм на национално ослобођење, либерали су се постепено приближавали неким конзервативним струјама у Србији, а удаљавали од социјалистичке мисли и социјалиста, поготово када су након убиства кнеза Михаила створили коалицију са намесничким режимом.

Ваља напоменути да се термини *социјализам* и *либерализам* из оног времена веома разликују од данашње њихове употребе, такође вишесмислене. Међутим, треба имати на уму и то да је управо либерализам у Србији био отворио пут свему што је европско, па и социјалистичкој мисли и учењу или учењима, што се види и из прилога које је доносила „Србија”, либералистички орган, објављујући и преводе Дарвина, Дрепера, Ц. С. Мила, Бекла и др., као и расправе о њиховом учењу.

Разуме се да је то била прогресивна мисао у односу на оновремену режимску штампу: „Видовдан”, „Световид” хумористичку „Ружу” и друге. А у листу „Србија” су сарађивали и каснији социјалисти. Хоћу рећи следеће: друга је била поларизација на Великој школи у периоду 1863–1868, пре појаве социјалиста, а сасвим друга почев од 1868–1870, па надаље, уколико је раније и било поларизације међу прогресивним и опозиционим делатницима.

Већ је речено да је неке врсте граничник био Светозарев чланак *Српске обмане*. За либерале је право искушење дошло, као што обично бива,

када су узели учешће у намесничкој власти и ступили у Владу. Временом долази до стриктне поларизације између либерала и социјалиста на разним другим пољима: и у филозофији, и у погледу на историју, на национално питање, и у практичној политици, и редом. Тако је филозофија српских либерала постао *позитивизам*, док се социјалисти опредељују за материјалистичку филозофију ближу Марксовим схватањима.

Иначе, на Великој школи, како се види из програма предавања, упоредо су заступани један и други правац, као што су упоредо објављивани и на страницама истих публикација.

Зачеци социјалистичке мисли у Србији управо су се формирали око нових економских схватања у односу на либерале, а и у различитом погледу на национално питање. Таква поларизација одвијала се и на Великој школи међу професорима и студентима, што се види и из полемике око светосавских беседа које су држали поједини професори. Полемишући са Стојаном Бошковићем око своје *Светосавске беседе*, држане на Великој школи почетком 1867. године, Драгиша Станојевић, између осталог, износи неке ставове актуелне и у данашњем времену:

„Срби кукавни нису имали кад за ово 20–30 година ни опанке чизмама заменити, већ иду пола боси, а камо л’ да ствире српску науку.” И даље: „Манимо се прошлости, слабост је *прошлошћу* дивотност своје садашњости доказивати, мајушно је то пабирчити стихове по народним песмама и њима наше врлине доказивати, махнимо се, велим, и прошлости и хвалисања, па се уздајмо у *будућност* и радимо за њу”.

Некритичним величањем националне и славне прошлости, чак и „националне науке”, врло оштро се супротстављао и С. Марковић, а нешто раније и професор Велике школе, Чедомиљ Мијатовић, у „Вили” (1866), у чланку *Старо добро време*, написаном по енглеском изворнику.

У првом периоду рада Велике школе прогресивну друштвену мисао представљали су професори као припадници либералне партије и Уједињене омладине српске и заговорници слободоумних идеја. У каснијем периоду ту улогу ће махом преузети студенти. И један и други, и професори и студенти, били су изложени притисцима школских и државних власти у различитим видовима, подразумевајући за професоре отпуштање из државне службе, а за студенте искључење са студија. У драстичнијим случајевима и за једне и за друге следовао је и затвор или емиграција.

Разлазом либерала и социјалиста некадашњи идол свеколике омладине, Владимир Јовановић, изгубио је углед и популарност код социјалиста, који су сматрали да се Јовановић преобразио у ренегата и скутоношу намесничке власти. У штампи су вођене жучне полемике између либерала и социјалиста, посебно између В. Јовановића и С. Марковића, али и њихових следбеника. На Марковићевој страни били су неки од најзна-

чајнијих књижевника (Милован Глишић, Ђура Јакшић, а Светозар је Змаја и посебно његове сатире веома ценио, иако је Змај био либерал), научних радника, преводаца и, разуме се, политичара (Никола Пашић, Пера Велимировић, Раша Милошевић и други).

Нема сумње да је Велика школа у току шесте и почетком седме деценије дала своје јасно обележје читвом културном и друштвеном животу у Србији. Образовани на угледним европским универзитетима, професори преносе студентима и исказују у својим научним и стручним радовима плодове не само европске науке него и савремене европске друштвене и политичке мисли. Могло би се рећи да у то време и наше друштво готово да почиње да хвата корак са оним што се дешавало у напредним европским срединама. Општој демократизацији друштва допринело је и коначно званично прихватање Вукове реформе, новог правописа и народног језика 1868. године. Тиме су и потиснуте натражњачке снаге у друштву (крugови око цркве и бирократија), и успостављена непосредна веза са европском културом у разним видовима. Студенти су се, по правилу, и пре званичног усвајања новог правописа, обрађали школским властима тим писмом.

Програм либерала и социјалиста био је преображај Србије „из полицијске државе са личном влашћу, у државу уставну и парламентарну”, уз слободну штампу, како би се постигло потпуно национално ослобођење и уједињење. Ако се тај програм и није остварио услед спољашњих и унутрашњих околности, у читавом друштву је преовладала свест о томе. За то су се залагали у претежном броју најугледнији професори Велике школе и студенти готово без изузетка. Према томе, иако су закони и прописи били рестриктивни – како се види из наведених предузетих мера и казни за поједине студенте и професоре – увек је било појединаца у овом периоду који су бранили лични интегритет и аутономију научног рада и уверења и *право на отпор* режиму и властима, допадајући и тамнице због својих уверења.

Такође се може констатовати, да цитирамо Душана Матића, да „прошлост дуго траје”, јер нека питања и проблеми слични су или истоветни за различита времена и различите генерације, што се може констатовати и из примера наведених из „пионирске деценије” Велике школе (1863–1873).